

АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ СОЦІАЛЬНОЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

**НАУКОВІ СТУДІЇ
ІЗ СОЦІАЛЬНОЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ
ПСИХОЛОГІЇ**

ЗБІРНИК СТАТЕЙ

Засновано в 1995 році

В и п у с к 5 (8)

Київ 2002

ЖИТТЄВІ РОЛІ ТА ЖИТТЄТВОРЧІСТЬ

Весь світ — театр, а люди в нім — актори,
І кожний не одну там грає роль.

В. Шекспір

Поняття “*життєва роль*” спирається щонайменше на дві ключові категорії: “життя” і “роль”. Про їх зв’язок ідеться не тільки у наведеному вислові В. Шекспіра. Ця думка дістала втілення і в наукових концепціях, наприклад, у трактуванні життя як театру D. Brissett & C. Edgley [1], а також у концепції психотеатру як засобу самотрансформації особистості R. D. Allen & N. Krebs [2]. Думка про те, що життя — це гра, набула цікавого розвитку в науковій системі транзактного аналізу Е. Берна, що пропонує теорію психологічних ігор людини і концепцію життєвого сценарію особистості [3]. Найбільш послідовне і різнопланове вивчення категорії “*роль*” та її зв’язку з такими феноменами, як “особистість”, “спонтанність”, “креативність”, “життя”, “творчість”, “гра” та іншими, характерне для теорії і практики психодрами Я. Морено [4; 5].

Категорія “*життя*” у контексті соціальної психології особистості увібрала в себе трактування екзистенціальної філософсько-психологічної парадигми та багатьох інших традицій, висвітлених у працях К.О. Абульханової-Славської, А. Адлера, Б.Г. Ананьєва, Е. Еріксона, А. Маслоу, С.Л. Рубінштейна, В.А. Роменця, Л.В. Сохань, Т.М. Титаренко, В. Франкла, М. Хайдеггера та багатьох інших. Життя при цьому розуміється як тотальне переживання людиною свого буття і визначається такими характеристиками-феноменами: ***стиль життя*** — індивідуальний засіб здійснення життєвого шляху; ***спосіб життя*** — характер життєдіяльності, міра включення у типові форми взаємодії із суспільством; ***смысл життя*** — цілісне уявлення про власне призначення, вищу мету, про фундаментальні підстави власного буття; ***життєві цілі*** — одна з форм самопрогнозування, ідеального представлення значущого, бажаного майбутнього; ***життєва перспектива*** — спосіб усвідомленого, структурованого освоєння особистістю свого майбутнього; ***життєві***

стратегії — життєві цілі у поєднанні із способами їх досягнення;
життєвий сценарій — своєрідний план життя, що поступово розгортається, сукупність характерних для даної особистості способів вирішення життєвих проблем [6].

Життєві ролі — це ролі, пов'язані із зазначеними вище характеристиками життя людини, переважно зі стилем життя, змістом життя, життєвим сценарієм. Щоб зрозуміти своєрідність життєвих ролей, їх треба розглянути у системі інших психологічних ролей, в якій вони займають певне положення. За ступенем включеності у життєдіяльність людини психологічні ролі можна поділити на чотири типи, що поєднуються у дві групи: соціальні (ситуативні та групові) й особистісні (міжособистісні та життєві) (табл.).

Таблиця

Приклади різних типів психологічних ролей

Соціальні ролі		Особистісні ролі	
<i>ситуативні</i>	<i>групові</i>	<i>міжособистісні</i>	<i>життєві</i>
Споживач послуг (глядач, пасажир, покупець)	Професійні	Статусні	Статеві
Хворий (перебуваючи у лікарні)	Навчальні	Професійні (стильові)	Гендерні
	Ролі членства в різних групах (партіях, клубах, сектах тощо)	Неформальний лідер	Сімейні
Член випадкової групи		Друг, подруга	Професійні (сміслові)
		Коханець	Соціальні типи характеру

1. **Ситуативними** є ролі, які повністю обмежені конкретною буденною ситуацією, тобто виникають і завершуються у її межах. Прикладом є роль “пасажира автобуса”, яка зникає одразу, коли припиняється ситуація поїздки. Проте, якщо актуальність цієї ролі виходить за рамки ситуації, вона перетворюється, наприклад, на роль “Мандрівника”. Разом з тим ситуація здатна набувати символічного узагальнення, розширюючись до меж цілого життя людини. У цьому випадку людина може, наприклад,

грати у житті роль “безквиткового пасажера”. Так само і роль людини, що захворіла, буває ситуативною, але існує життєва роль “Хворого”, як у відомій комедії Ж.- Б. Мольєра “Удаваний хворий”.

2. **Груповими** є соціальні ролі, пов’язані не тільки з соціальною ситуацією, а і з соціальною групою (або із суспільством у цілому) і місцем особистості в ній. Соціальні ролі, як правило, закріплені у матрицях соціальної взаємодії людей у вигляді рольових експектацій. Групові ролі номінально існують протягом тривалого відрізка часу і не обмежуються соціальною ситуацією, але в цій ситуації актуалізуються. За межами ситуації групові ролі залишаються переважно в латентному вигляді. Приклад — професійні ролі, від яких за межами професійної ситуації (вдома або на відпочинку) людина може повністю звільнитися. Правда, професійні ролі (як і інші соціальні ролі) за рівнем значущості інколи далеко виходять за межі ситуації і групи і набувають характеристик життєвих ролей.

3. **Міжособистісні** ролі визначаються не лише ситуацією і групою, а й особистісними детермінантами, перетворюючись на соціально-психологічну характеристику особистості. Вони залежать також від рольових експектацій, але останні формуються не тільки як результат функціонування суспільних і групових норм, а й під впливом рольової поведінки індивіда, тобто мають переважно особистісну детермінованість. Від характерологічних властивостей особистісні й міжособистісні ролі відрізняються тим, що виявляються у соціальній поведінці, їх неможливо повністю відокремити від соціального контексту. Ці ролі актуалізуються у певних соціально-психологічних і життєвих ситуаціях, в конкретних системах соціальних стосунків, залишаючись латентними в інших. Відносна незалежність особистості від міжособистісних ролей виявляється, зокрема, в тому, що людина здатна відмовитись від них, хоча це буває досить важко зробити під тиском сформованих експектацій.

4. **Життєві ролі** — це особистісні ролі, які людина грає протягом усього життя або принаймні протягом значного життєвого періоду. Один раз виникнувши, життєві ролі не зникають, хоча можуть трансформуватися, набувати значущості або втрачати її, атрофуватися (вторинний рольовий дефіцит). В останньому випадку вони можуть переходити в “тіньову”,

неусвідомлювану зону особистості. Такі життєві ролі не відмирають повністю, навіть якщо вони не активізуються в жодній життєвій ситуації, а, залишаючись у латентному вигляді, продовжують впливати на життя людини. Ролі можуть відразу формуватися як тіньова, неусвідомлювана особистісна зона, так і не набувши достатнього розвитку (первинний рольовий дефіцит, або рольова недостатність). При цьому деякі важливі особистісні потреби залишаються незадоволеними. Життєві ролі, як правило, пов'язані не з однією соціально-психологічною чи життєвою ситуацією, а переходять від ситуації до ситуації, часом поширюючись на всі сфери життя індивіда.

Життєві ролі відрізняються від інших типів ролей тісним зв'язком з феноменом ідентичності. Існує поняття "*рольова ідентичність*", коли людина переживає себе суб'єктом ролі, а остання пов'язана з Я-концепцією людини. Ch.Gordon виділяє такі форми рольової ідентичності: 1) *статеву* — одну з основних форм ідентичності, що полягає в ототожненні себе з тією чи іншою статтю; 2) *етнічну* — пов'язану з національною самосвідомістю, мовою, расовими, релігійними, соціокультурними та субкультурними особливостями; 3) *групову* (membership identities) — пов'язану з членством у різних соціальних групах; 4) *політичну* — пов'язану із соціальними і політичними цінностями; 5) *професійну* — пов'язану з професійними ролями [7, с.407].

Типологія життєвих ролей — це наукова проблема, яка на сучасному етапі породжує скоріше безліч нових запитань, ніж відповідей. Проте результати окремих досліджень дають підстави вважати цю проблему одним з перспективних напрямів соціальної психології особистості. На відміну від соціальних ролей, які пов'язані зі структурами груп і соціальної взаємодії, життєві ролі визначаються істотними особистісними чинниками. Можна вважати, що типологія життєвих ролей плавно переходить в типологію особистості. Типи життєвих і особистісних ролей є фактично соціальними типами особистості. Яскравим прикладом таких типів є ролі, представлені в концепції Е. Берна: в "іграх на все життя" і в "подружніх іграх" ("Алкоголік", "Боржник", "Фрігідна жінка", "Загнана домогосподарка" та інші); в "драматичному трикутнику" ("Жертва", "Переслідувач", "Рятівник") [3]. Цікавим внеском у вивчення соціальної типології особистості є

програмно-рольовий підхід М.Г.Ярошевського [8], який містить концепцію “науково-дослідних ролей”. Вона ніби узагальнює результати вивчення дослідницьких типів учених, у тому числі і найбільш відому концепцію “типів особистості вченого” Г.Сельє [9].

Важливою складовою типологічних досліджень є вивчення життєвих ролей у сімейних стосунках. Однією з відомих є теорія сімейних ролей Sh.Wegscheider [10], яка виводить п’ять типів життєвих ролей дитини в сім’ї алкоголіків (“Герой”, “Пристаюванець”, “Талісман”, “Козел відпущення”, “Загублена дитина”). В іншому дослідженні L.Foger вивчаються життєві ролі та становище сіблінгів (рідних братів та/чи сестер, що виховуються в одній сім’ї) залежно від послідовності появи їх на світ [11]. У праці Г.Шихи висвітлено гендерний ракурс життєвих ролей особистості як моделей поведінки чоловіків і жінок у контексті психології життєвої кризи [12].

З різних аспектів функціонування життєвих ролей розглянемо найважливіший, що стосується їх трансформації протягом онтогенезу. Розвиток життєвих ролей відбувається упродовж усього життя людини, починаючи з моменту, коли дитина вступає у взаємодію із значущим соціальним оточенням, тобто від самого її народження. Велике значення має досвід спілкування з батьками, під впливом яких (насамперед їхніх прямих настанов, заборон, оцінок) формуються життєвий сценарій дитини та її перші життєві ролі.

На різних етапах онтогенезу відбувається зміна різних життєвих ролей. Можна припустити, що кожному віковому періоду відповідає своя життєва роль, яка пов’язана з позицією суб’єкта провідної діяльності і з основними потребами його на даній стадії розвитку. Так, для 5-річної дитини характерна роль “Дитини, що грає”, для 7-річної — роль “Школяра”, підліток “приміряє” на себе роль “Дорослого”. Упродовж усього життя при переході від однієї життєвої стадії до іншої відбувається актуалізація різних життєвих ролей. У сімейній сфері це ролі, які супроводжують зміну сімейного статусу: спочатку — “Син”, “Дочка” (“Брат”, “Сестра”), потім — “Чоловік”, “Дружина”, “Батько”, “Мати”, “Теща”, “Дідусь” тощо. Щось аналогічне відбувається і у сфері професійних ролей.

Окреслені таким чином рольові позиції мають подвійну природу. З одного боку, це соціальні матриці (соціальні ролі), з другого — в кожній конкретній людині вони забарвлені її власними сценарними уявленнями про них (які, можливо, походять від уявлень її батьків у минулому), рисами індивідуальності та стильовими особливостями. Виконання цих ролей поєднане із задоволенням важливих особистісних потреб, з життєвими цілями, планами тощо. Отже, ці ролі набувають усіх властивостей міжособистісних і життєвих ролей. Крім того, вони входять до системи більш загальних рольових систем, пов'язаних із структурою особистості. Прикладом таких систем можуть бути его-стани “Батька”, “Дорослого” і “Дитини” в теорії транзактного аналізу Е. Берна, які можна розглядати як життєві *метаролі*, що містять у собі багато інших життєвих ролей, сценарних форм поведінки, психологічних ігор тощо. Так, роль “Дорослого”, яку намагається грати підліток, і роль “Батька”, що формується після народження власної дитини, не зовсім те саме, що его-стани “Дорослого” і “Батька”, хоча між ними (особливо у другому прикладі) існує тісний генетичний зв'язок.

Зміна життєвих ролей протягом життєвого шляху людини не завжди відбувається безпроблемно. Одні ролі формуються з великими труднощами, запізненням, деформаціями, інші залишаються активними, навіть якщо втратили життєву актуальність. Одні життєві ролі людині важко прийняти, а від інших важко відмовитись. Такі процеси супроводжуються рольовими конфліктами у сфері життєвих ролей, які можна трактувати як *життєві кризи особистості* [13, с.79–87]. Ці закономірності справедливі як для нормативних (вікових), так і для ненормативних криз, наприклад, суттєвої зміни життєвої ситуації під впливом драматичних життєвих обставин.

У процесі рольової соціалізації особистості, яка відбувається в онтогенезі людини, життєві ролі можуть зазнавати різних деформацій, труднощів функціонування та інших проблем. Розглянемо основні види дисгармоній у системі життєвих ролей особистості:

1. *Рольова недостатність* — недостатня розвиненість особистісних і життєвих ролей, що буває в двох основних формах — рольового дефіциту і атрофії ролі.

Рольовий дефіцит (первинна рольова недостатність) — це затримка рольового розвитку, блокування важливих потреб у рольовому розвитку, внаслідок чого життєва роль або не формується, або розвивається у пригніченому, скороченому вигляді. Може розвиватись (якщо обмежитись неклінічними формами, що не пов'язані з психічними захворюваннями і органічною патологією нервової системи) тоді, коли життєві ролі (або їх компоненти — почуття, переживання, поведінкові патерни тощо) прямо чи непрямо заборонялися в дитинстві, не заохочувалися або діставали негативну оцінку значущого соціального оточення.

Атрофія ролі (вторинна рольова недостатність) означає втрату роллю її функціональних особливостей, скорочення сфери її застосування внаслідок обмеження рольової поведінки, тривалого перебування життєвої ролі в латентному вигляді тощо. Виникає тоді, коли із соціальних причин виконання життєвих ролей стає неможливим. Наприклад, після тривалого ув'язнення людина частково або повністю може втратити важливі життєві ролі (сімейні, професійні тощо).

2. Рольовий інфантилізм — невідповідність життєвої ролі віковій стадії розвитку чи життя, заміна або компенсація однієї ролі іншою (що відповідає більш ранньому періоду). Наприклад, у сфері сімейних ролей роль “чоловіка” (чи “жінки”) заміщується роллю “дитини”, у професійній сфері людина номінально грає роль “керівника” (соціальна роль), а на особистісному рівні — залишається “підлеглим”, тобто уникає відповідальності, не може прийняти рішення, боїться виявляти ініціативу.

3. Рольові девіації — відхилення ролі від соціальних стандартів, групових норм, суспільних стереотипів і традицій. Існують прогресивні відхилення від норм (що характерні для новаторської поведінки), в результаті яких норми і стандарти поступово змінюються, а девіації перестають вважатися відхиленнями. Прикладом можуть бути зміни гендерних ролей, коли традиційні форми поведінки чоловіка і жінки на одному історичному етапі були неприпустимими на попередніх. Інші девіації, які не мають прогресивного характеру, розглядаються як дисгармонії, хоча межі їх прийнятності суспільною думкою не залишаються сталими, а змінюються у бік більшої терпимості.

Рольові девіації можна проілюструвати прикладами інверсії статевої ролі: повної (транссексуалізм) і часткової (гомосексуалізм як інверсія рольової спрямованості і трансвестизм як інверсія рольової Я-концепції).

4. **Рольовий конфлікт** — це така суперечність ролей, яка зумовлює проблеми хоча б в одного з учасників рольової взаємодії. У сфері життєвих ролей розглядаються переважно внутрішньособистісні рольові конфлікти, зумовлені: а) внутрішньорольовими суперечностями (коли різні рольові функції однієї ролі стають несумісними); б) міжрольовими (коли дві і більше життєві ролі заважають функціонуванню одна одній); в) суперечностями між рольовою Я-концепцією і рольовою поведінкою (коли людина змушена грати не властиву їй роль, відмовившись від виконання інших важливих для неї життєвих ролей).

Існує багато засобів вивчення рольових дисгармоній. Психодраматична техніка **особистісних “антиролей”** дає змогу не лише діагностично вивчити рольову недостатність, а й здійснити відповідну корекцію тих рольових виявів, які з певних причин були заборонені людиною в її життєвому сценарії. Антироль — це вияви рольової поведінки, не властиві людині, яких вона уникає чи боїться. Серед них є компоненти, просто не властиві рольовій Я-концепції людини, і такі, що належать до тіньової сфери особистості і свого часу були заблоковані й не знайшли шляху до реалізації важливих соціальних потреб людини. Психотерапевтичне значення має саме друга група виявів, котрі пов’язані з рольовими дисгармоніями. І мистецтво психодрама-терапевта полягає у виявленні і ціннісній реабілітації їх.

Дуже цікавою і діагностично цінною є психологічна техніка **“Карта життєвих ролей”**, яка використовується у психодрамі та в інших психотерапевтичних методах (як індивідуальних, так і групових). Людині пропонується зобразити на аркуші паперу основні сфери її життєдіяльності (сімейну, професійну, спортивну, творчу, спілкування з друзями тощо), позначивши основні ролі, які вона виконує. Для того щоб ролі були особистісно забарвленими, до кожної з них треба підібрати один або кілька відповідних епітетів, наприклад: “Кохана і турботлива дружина”, “Винахідливий інженер”, “Прискіпливий

начальник”. Процедура дає змогу людині не лише виявити рефлексії життєвих ролей, а й визначити певну взаємодію між ними (суперечності, конфлікти тощо).

Тестова методика “**Опис сімейної рольової поведінки**” (the Family Role Behavior Inventory) дає змогу визначити 4 з 5 сімейних ролей, описаних у рольовій теорії S.Wegscheider [14]. Методика розроблялася за допомогою факторного аналізу на вибірці 9—12-річних учнів початкової школи і була валідизована на вибірках студентів коледжу й дорослих. У перспективі можливе створення інших психологічних тестів дослідження рольової сфери особистості, зокрема опитувальної методики “**Репертуар життєвих ролей**”, над якою нині працює автор.

Для того щоб реалізувати потенціал, закладений у життєвих ролях людини, щоб життєві характеристики-феномени, про які йшлося на початку статті, стали реаліями життя людини, їй треба володіти рядом життєвих умінь, засобів, здатностей. Таку систему поглядів можна знайти в “концепції життєтворчості”, де викладено уявлення про життя людини як творчий процес. Одним з основних є поняття про **життєтворчість** — духовнопрактичну діяльність особистості, спрямовану на творче проектування і здійснення свого життя. Розробляючи, коригуючи та здійснюючи свій життєвий сценарій, особистість оволодіває мистецтвом жити, в основі якого лежать засоби, методи й технології життєтворчості. Остання виступає засобом вирішення поточних, середньострокових і перспективних життєвих завдань. Це процес упорядкування особистістю картини життя, в основу якої покладено особистісні події, процес її самовдосконалення [15; 16].

Трактування життєтворчості і практичні завдання, які постають в результаті цього, дуже близькі до гуманістичних напрямів психотерапії: **транзактний аналіз** — робота з життєвими сценаріями людини і з її его-станами, які є основними символічними життєвими ролями особистості; **психодрама** — робота з життєвими ролями людини і почуттями, які супроводжують виконання цих ролей протягом життя. Психодрама і рольова психотерапія можуть стати однією з технологій життєтворчості, про які йшлося вище. Можливе також створення такого синтетичного психотерапевтичного напрямку, як **транзактна психодрама** (про можливість такого поєднання

писав ще Е.Берн), у рамках якого можна працювати за допомогою психодраматичних засобів з категоріями транзактного аналізу (его-стани, життєві сценарії, ігри, емоційний рекет та ін.), а також з різними типами і видами життєвих ролей, які описуються у цих двох блискучих наукових парадигмах.

Основна ідея і мета психодрами — розкріпачення *спонтанності*, а основний механізм — *креативність*, тобто творчість, спрямована на власне життя. Цей висновок можна сформулювати так: життєтворчість неможлива без володіння людиною своїми життєвими ролями, а життєві ролі найкраще реалізуються у життєтворчості.

РЕЗЮМЕ

Жизненные роли личности представлены как один из типов психологических ролей человека. Освещены важные аспекты функционирования жизненных ролей: проблема типологии, основные характеристики жизненных ролей, их развитие, возникновение, ролевые дисгармонии. Описаны некоторые методы изучения и коррекции жизненных ролей человека, в частности, средствами ролевой психотерапии. Раскрыты значение жизненных ролей для процесса жизнетворчества как одной из форм их реализации, а также связь жизнетворчества с психотерапевтическими механизмами психодрамы и транзакционного анализа.

SUMMARY

Life roles of a personality have been presented as the one of the types of psychological roles of a person. Important aspects of life roles functioning such as typological problem, main features of life roles, their development, appearing, and role disharmonies have been clarified. Some methods of life roles of a person investigation and correction with the help of the role psychotherapy have been described. The significance of life roles for the life creation process as one of their realization forms as well as the connection between life creation with the psychotherapeutic mechanisms of psychodrama and transaction analyses have been disclosed.

Література

1. *Brissett D., Edgley C.* (Eds.) *Life as theater.*— Chicago: Aldine, 1975.
2. *Allen R. D., Krebs N.* *Psychotheatrics: The New Art of Self-Transformation.*— New York; London: Garland STPM Press, 1979.
3. *Берн Э.* Игры, в которые играют люди. Психология человеческих взаимоотношений; Люди, которые играют в игры. Психология человеческой судьбы: Пер. с англ.— Москва: Прогресс, 1988.
4. *Морено Я.* Психодрама: Пер. с англ.— Москва: Апрель Пресс, ЭКСМО-Пресс, 2001.
5. *Лейтц Г.* Психодрама: теория и практика. Классическая психодрама Я. Л. Морено: Пер с нем.— Москва: Прогресс ниверс 1994.
6. Психология личности: Сл.-справ. / Под ред. П. П. Горностая, Т. М. Титаренко.— К.: Рута, 2001.
7. *Gordon Ch.* Development of evaluated role identities // *Annual Review of Sociology.*— 1976.— V. 2.— P. 405 — 433.
8. *Ярошевский М. Г., Юревич А. В., Алахвердян А. Г.* Программно-ролевой подход в современной науке // *Вопр. психологии.*— 2000.— № 6.— С.3 — 18.
9. *Селье Г.* От мечты к открытию: Как стать ученым: Пер. с англ.— Москва: Прогресс, 1987.
10. *Wegscheider Sh.* Another chance: Hope and health for the alcoholic family.— Palo Alto (CA): Science & Behavior Books, 1981.
11. *Forer L. K.* Birth order and life roles.— Springfield: Charles C Thomas, 1969.
12. *Шихи Г.* Возрастные кризисы. Ступени личностного роста: Пер. с англ.— СПб.: Ювента, 1999.
13. Психологія життєвої кризи / Відп. ред. Т. М. Титаренко.— К.: Агропромвидав України, 1998.
14. *Verdiano D. L., Peterson G. W., Hicks M. W.* Toward an empirical confirmation of the Wegscheider role theory // *Psychological Reports.*— 1990.— V. 66 (3, Pt 1).— P. 723—730.
15. Психологія і педагогіка життєтворчості / За ред. Л.В. Сохань, І.Г. Єрмакова, В. О. Тихоновича.— К.: ІЗМН, 1996.
16. Мистецтво життєтворчості особистості. Теорія і технологія життєтворчості / За ред. Л. В. Сохань, І. Г. Єрмакова.— К.: ІЗМН, 1997. — Ч. 1.

© Горностай П.П.